

РЕЛІГІЙНІ ІНСТИТУЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ: сучасний український контекст

RELIGIOUS INSTITUTIONS IN WARTIME: current Ukrainian context

<https://doi.org/10.15407/fd2025.02.102>

УДК 2.28, 32.322, 32.329

Павло ПАВЛЕНКО,

доктор філософських наук,

провідний науковий співробітник відділу (відділення) релігієзнавства,

Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,

01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

pavpavua@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3688-6440>

«ТЕОЛОГІЯ ПІСЛЯ...», АБО ХРИСТІЯНСТВО У СВІТІ НЕСПРОСТОВАНИХ ТВЕРДЖЕНЬ Штрихи до «теології після Бучі»

Сьогодні в українських церквах почали говорити про можливість появи «теології після Бучі», порушуючи практично ті самі питання, якими переймалися християни та юдеї після II Світової війни. Головним тут знову є питання «Де був Бог?» під час Катастрофи. — Де був Бог Біблії під час Бучанського геноциду, а в ширшому контексті де він є у його любові й милосерді в Україні після 24 лютого 2022 року? Автор чи не вперше в колі українських академічних релігієзнавців досліджує віроповчальну складову християнства в Україні в період сучасної російсько-української війни; з'ясовує умови появи після Перемоги над рашизмом нової теологічної системи за прикладом тієї, яка започаткувалась у західному християнстві по завершенні II Світової війни; накреслює можливі паралелі між «теологією після Освенцима» і майбутньою «теологією після Бучі». Водночас у статті розкривається низка застережень, які можуть, якщо на них не зреагувати вже сьогодні, унеможливити конструктивний розвиток зазначеної теології. Тематика статті є допоки дослідниць-

Цитування: Павленко, П. (2025). «Теологія після...», або християнство у світі неспростованих тверджень. Штрихи до «теології після Бучі». *Філософська думка*, 2, 102—113. <https://doi.org/10.15407/fd2025.02.102>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

кою цілиною для науковців, оскільки «теологія після Бучі» — це, так би мовити, робоче поняття, одна з можливих назв богословського напрямку, який буде притаманний повоєнному християнству в Україні.

Ключові слова: християнство, юдаїзм, Біблія, теологія після Освенцима, теологія після Бучі, Голокост, геноцид, російсько-українська війна.

Після завершення II Світової війни цілий шерек філософів намагалися осмислити цивілізаційну Катастрофу, яку впродовж 1933—1945 років пережили європейці. Так, Карл Ясперс (1883—1969) у 1946-му заговорив про моральність тих, хто пережив війну. Його праці й лекції з цих питань у подальшому дали поштовх до виникнення соціально-гуманітарного дослідницького напрямку, відомого як «філософія після Освенцима». Остання запровадила нову царину культурної антропології, яка в контексті осмислення жахів воєн і геноцидів XX століття зв'язала концепцію суб'єкта з такими категоріями, як «виживання», «спротив», «провина», «спасіння», «укриття», «підпілля», «ненависть», «тортури», «біль», «антисемітизм», «ксенофобія», «расизм», «травма», «духовність», «віра». Згодом ідеї «філософії після Освенцима» у своїх наукових розвідках розвивали Теодор Адорно (1903—1969), Ганна Арендт (1906—1975), Бруно Бетельгайм (1903—1990), Емануель Левінас (1905—1995), Алан Бадью (1937) та багато інших західних мислителів, закладаючи основу для нової етики — «етики після Освенцима». К. Ясперс обвинувачував європейських християн у тому, що вони своїм пацифізмом та аполітичністю, своїм «мовчанням», по суті, потурали поширенню Європою антисемітизму, фінальним акордом якого став Голокост. Філософ зауважував, що саме «бездіяльність» свідків призвела до вбивства цілого народу. Згідно з «філософією після Освенцима», кожен індивід відповідальний передусім морально за спасіння людства (Суковата, 2010: сс. 115—116; Суковата, 2012: сс. 110—112).

Німецько-американський протестантський теолог Пауль Тіліх (1886—1965) з подачі К. Ясперса дав поштовх до виникнення «теології після Освенцима» («теології після Аушвіца») ^{1*}. Теолог, за прикладом Ясперса, також обвинувачує християн у бездіяльності й небажанні стати на захист

^{1*} У літературі зустрічаємо назви «теологія після Освенцима» і «теологія після Аушвіца». Це різні назви одного теологічного напрямку, який виник по завершенні II Світової війни, головна мета якого зводилась до богословського й філософського осмислення ролі Всевишнього під час Катастрофи, обговорення подальшої долі християнства після тих жахів, що їх коїли у нацистських «фабриках смерті», сукупним уособленням яких став концентраційний табір «Аушвіц», який існував упродовж 1940—1945 років поблизу польського міста Освенцим. Юдейське богослов'я, яке з'ясовувало подібні питання про Бога та божественне дістало назву «теологія після Голокосту».

евреїв за років німецького нацизму. «Теологія після Освенцима» перестає вважати християнство осердям європейської культури, оскільки Освенцим, по суті, знищив віру у справедливість біблійних чеснот. З огляду на це мислителі вже не так робили наголос на морально-політичній відповідальності християн за Голокост, як обговорювали питання про сенс власне «християнського» після Катастрофи, про змістове ядро християнства перед лицем Голокосту, оскільки вже йшлося про існування християнства у світі після Освенцима (Лезов, 1990: с. 149).

Німецький лютеранський теолог Фридрих-Вільгельм Марквардт (1928—2002) підкреслює: «Сьогодні Освенцим насувається на нас як суд над нашим християнством, над минулим і теперішнім образом нашого християнського буття, і понад те — якщо дивитися очима жертв Освенцима — він насувається на нас як суд над самим християнством. І ще: Освенцим насувається на нас як заклик до каяття-звернення. Має змінитися не тільки наше життя, а й сама наша віра. Результатом осмислення Освенцима мають стати не лише етичні, а й віроповчальні наслідки. Освенцим кличе, аби сьогодні ми почули Слово Боже зовсім не так, як нам передали його наші теологічні вчителі та проповідники старших поколінь. Це каяття-звернення стосується сутності християнства, як ми розуміли її до цих пір» (Marquardt, 1979: S. 87).

На жаль, на церковному рівні християнство після розгрому німецького нацизму у 1945-му виявилось нездатним покласти частину провини на себе. Довгі десятиліття католицизм і протестантизм воліли обминати тему Голокосту, а відтак не розвивали «теологію після Освенцима». Навіть II Ватиканський собор у декларації “Nostra aetate”, в якій ідеться про ставлення Римо-Католицької церкви до нехристиянських релігій, уникнув згадок про захист юдеїв у роки II Світової війни. Православ’я практично дистанціювалося від «теології після Освенцима», бо вона вимагала серйозного перегляду низки віроповчальних положень, що було неприйнятним для нього. Стосовно ж російського православ’я в СРСР, то там єврейська тема, а відтак і тема Голокосту не могли розглядатися в принципі, оскільки антисемітизм був одним з ідеологічних стовпів радянської системи (в 1948 році з руки Сталіна було запущено антисемітську кампанію, яка хвилями тривала практично до розвалу СРСР, тому кількість страчених нацистами під час II Світової війни євреїв, навіть з числа радянських громадян, окремо ніколи не озвучували).

Між тим Пауль Тіліх наголошував, що християнин не може жити «у світі неспростованих тверджень» (Tillich, 1951: p. 25). Лише через півстоліття, у 1997-му папа Іван Павло II вибачився за Голокост, висловивши жаль, що в період нацизму сумління християн мовчало і що християни не чинили належного духовного опору переслідуванню євреїв. Висновки, які мусила зробити «теологія після Освенцима», так і не були зроблені —

все богословствування заглухло на самих його початках. Окремі теологи все ж намагалися працювати в цьому річищі, але їхні потуги були односїбними, а тому не мали значного впливу. Доказом цього є передусім той факт, що тему Голокосту у повоєнному християнстві тривалими десятиліттями свідомо ігнорували. Християнство обмежилось абстрактним засудженням злочинів німецьких націонал-соціалістів, італійських фашистів та їхніх поплічників, ігноруючи водночас те, що переважна більшість із них були саме християнами.

Це призвело до того, що чимало вірян, не знайшовши для себе належних відповідей у віроповчальній традиції, передусім у Святому Письмі, розчарувалися у біблійному Бозі, який не зупинив Катастрофу і допустив смерть мільйонів. Таким чином, з огляду на неймовірну кількість убитих у «фабриках смерті» і тих, хто переніс муки гітлерівського правління, питання про Бога і божественне звелися до розряду друго- чи навіть третьорядних, оскільки на першому місці опинилися питання про людину та людяність. Після Освенцима проблема божественного спасіння, по суті, стала неактуальною — її затьмарили питання: «Чому Бог допустив страждання і смерті?», «Чому не чув передсмертні крики мирущих?», «Чому не захистив?». І якщо відповіді у християнстві, з одного боку, затиралися фактом Христових мук, мовляв, «Ісус терпів і нам велів», а з іншого — на каверзи Сатани (Чому Бог допустив...), то в межах юдаїзму (принаймні серед окремих теологів) відповідь є однозначною — після Освенцима неможливо вірити в Бога, який попускає убивству мільйонів, а отже, віра в такого Бога втрачає сенс (див.: Беркович, s.a.; Где был Бог, 2016). Слід зазначити, до Голокосту в Бога вірили більшість із тих, хто мав пережити табори, натомість після таборів — лише 38%. Захиталася й віра у богообраність єврейського народу. Якщо 41% євреїв вважали, що вони належать до богообраного народу, то після війни вірними цій біблійній доктрині залишилися лише третина з тих (Апокаліпсис, s.a.).

Відомий американський (єврейського походження) теолог Голокосту Ричард Рубінштейн (1924—2021) констатує: «Як євреї можуть вірити у всемогутнього, благодійного Бога після Освенцима? Традиційне єврейське богослов'я стверджує, що Бог є найвищою і всемогутньою дійовою особою у світовій історичній драмі. Воно інтерпретувало кожен велику катастрофу в єврейській історії як Боже покарання Ізраїлю. Я не розумію, як можна стояти на цій позиції, не розглядаючи Гітлера та СС як знаряддя Божої волі. Агонію європейського єврейства не можна порівнювати з випробуванням Йова. Аби побачити якусь найвищу мету в таборах смерті, традиційний вірянин змушений розглядати найдемонічнішу, антилюдську подію в усій історії як осмислене вираження Божої волі. Ця ідея надто огидна, щоб я міг її прийняти. Я думаю, що вплив Освенцима ще не повною мірою відчувається в єврейському богослов'ї чи єврей-

ському житті. Великі релігійні революції мають період дозрівання. Ніхто не знає, коли духовні наслідки Освенцима стануть відчутні сповна, але жодна релігійна спільнота не може зазнати такого страшного поранення, не відчуваючи при цьому серйозних внутрішніх розладів» (Rubenstein, 1966: p. 153). Інакше кажучи, для Р. Рубінштейна Голокост — це завжди відмова від Бога (Katz, 1983: p. 146).

Схожу думку обстоює і юдейський теолог Еміль Факенхайм (1916—2003). «Такий гідний і тверезий мислитель, як Імануель Кант, міг ще серйозно вірити, що війна служить цілям Провидіння. Після Хіросіми будь-яка війна вважається в найліпшому разі необхідним злом. Такий святий, як Тома Аквінський, міг з усією серйозністю стверджувати, що тирані служать провиденційним цілям, оскільки якби не було тиранів, не було б можливості для мучеництва. Після Освенцима будь-хто, хто наведе подібний аргумент, був би винний у блюзнірстві... Після цих страшних подій, які трапилися в самому серці нашого сучасного, освіченого, технологічного світу, чи можна більше вірити в Бога, який є необхідним Прогресом, аніж у того Бога, який проявляє Свою Міць у вигляді всевладного Провидіння?» (Fackenheim, 1970: pp. 5—6).

Як свого часу «теологія після Освенцима», так і нинішнє християнство в Україні на тлі сучасного, чиненого російськими окупантами та їхніми посіпаками, українського Голокосту також доводить неспроможність віроповчально пояснити реальність Катастрофи. Будь-яке традиційне обґрунтування, на зразок «Бог є любов», «Бог любить світ», «Бог любить людину» виглядає наругою над пам'яттю жертв; будь-яке інше — доведе безпорадність християнського Бога протидіяти злу. Недолуго виглядають і спроби, з одного боку, пояснити Катастрофу текстами з Давидових псалмів чи Книги Йова або апокаліптичними розділами книг Ісаї та Єремії, а з іншого боку, вказати на якісь паралелі між мученицькою смертю Христа й усіма усіма тими, кого замордовали росіяни на окупованих територіях.

Протоіерей ПЦУ Георгій Коваленко на 10-й день повномасштабного вторгнення опублікував відео, в якому намагається відповісти на питання «Де Бог?» під час геноциду в Бучі, «Чому він це не зупинив?», «Як він міг це дозволити?» (У перебігу звільнення Київщини саме містечко Буча було першим, яке засвідчило масштабність злочинів росіян проти українців. Буча стала сукупним символом сучасного Геноциду українців.) У своєму аналізі протоіерей намагається набути пояснення у Біблії, але цим тільки підводить слухачів до висновку, що переконливих відповідей у Святому Письмі не існує. Одне із висновкових положень його проповіді зводиться до того, що належить просто вірити, що як Спаситель свого часу страждав, був убитий, але потім воскрес, так само воскресне Україна. Проте це ніяк не пояснює роль, участь, позицію Бога у Бучан-

ській трагедії. Тому озвучені на початку проповіді питання залишаються без відповідей: оскільки «на ці питання важко відповідати», бо «слів недостатньо», висноває служитель, то «в цей момент краще мовчати» (Коваленко, 2022).

Якщо після II Світової війни багато євреїв, зневірившись у біблійному Бозі, зреклися юдаїзму і стали «культурними юдеями»^{2*}, то чимало вірян в Україні після Бучі полишили християнство. Однак вони не стали кимось, на зразок «культурних православних», «культурних католиків» чи «культурних протестантів» — вони взагалі відійшли від релігії, бо ж не знайшли відповідей для себе у конфесійних віровченнях і, головне, — у біблійних текстах, а тому розчарувалися у доброті (благості), всесильності та всемогутності Бога Євангелій.

Утім, знайшлися й такі, хто, передовсім задля збереження власної віри, стали повчати, що, мовляв, Всевишній карає українців війною за гріхи перед ним. Такі ідеї активно поширюють представники московського православ'я, повчаючи, що «свята Русь» веде проти «грішних» українців не просто «священну війну», а саме «священну війну за православ'я» (Наказ ХХV, 2024). У цьому сенсі Росія, бач, лише виконує каральну функцію Всевишнього. — «Господь, люблячи Україну, карає її. ... Росіяни — це просто знаряддя Боже, як ремінь, яким батько карає дитину. І дурні діти сердяться на ремінь» (Матвейчев, 2022).

Після 24 лютого 2022 року й у протестантських колах також стали проповідувати, що російсько-українською війною Бог випробовує український народ, карає його за гріхи перед ним, воліє через страждання напоумити українців не відвертатися від нього. Так, газета «За віру євангельську» у серпні 2023-го опублікувала статтю «Духовні причини війни росії проти України. Від Андрія Первозванного до Володимира Великого», з якої випливає, що причини російсько-української війни — духовні, бо її спричинником є Сатана (Духовні причини війни, 2023: с. 5). П'ятидесятницький служитель Василь Давидюк також вважає, що винуватцем війни є Диявол. «Бог не є автором війни, — повчає церковник, — проте Він дозволяє їй статися. ... Люди благословенної України відверталися від Бога і зверталися до диявола через чаклунів, ворожок, екстрасенсів, астрологів та іншої гидоти, до всілякого окультизму. Навіть зараз деякі діячі хочуть, аби слуги диявола допомагали Україні у війні, — це така сліпота, в якій диявол виконує свою пряму функцію — “красти й убивати та нищити” (Ів. 10:10)» (Духовні причини війни, 2023: с. 5).

^{2*} Під час геноциду у 30—40-х роках минулого століття чимало євреїв, не знайшовши відповідей у власній релігії на низку важливих екзистенційних питань, розчарувалася в юдаїзмі і стали, якщо й не відвертими антитеїстами, то принаймні скептиками. Останніх стали називати «культурними євреями» чи «культурними юдеями», аби таким чином відрізнити їх від релігійних євреїв.

«Точної причини, чому Бог допустив війну в Україні, ми не знаємо, — проповідують у Центральній вінницькій церкві євангельських християн-баптистів «Дім Євангелія». — Але в загальному Біблія відкриває причину всім бідам — це гріх. Людина через свою впертість обрала свій власний шлях, замість того, щоб мати спілкування з Богом. Цей вибір, який виражається в активній непокорі Богу, називається гріхом. Тепер людина відлучена від Бога і заслуговує на смерть. ... Поки на світі є люди, які не повірили в Ісуса Христа, поки вони не звільнилися від своїх гріхів, війни будуть продовжуватись до кінця історії землі» (Калина, 2022).

Фраза «тепер людина відлучена від Бога і заслуговує на смерть» особливо «актуально» звучить на фоні сучасного українського Голокосту і є «гідним» поясненням жертв російсько-української війни. Ось у цій тезі криється вся перспектива можливої «теології після Бучі», про запровадження якої сьогодні вже почали говорити у християнських спільнотах в Україні, порушуючи практично ті самі питання, що їх порушували християни та юдеї після II Світової війни. Проте, якщо з такою міркою підходити до започаткування «теології після Бучі», цебто що Всевишній, мовляв, війною карає українців за безбожжя, то насправді таке богослов'я нічого суттєвого не висновить — не змінить й саме повоєнне християнство, оскільки, не надаючи притомних відповідей на питання «Де був Бог?», релігія Христа залишиться такою, якою вона була не лише «до Бучі», а й «до Освенцима», а саме заручницею догм, канонів, усталеної віроповчальної традиції. Ба більше, згідно з такою постановкою питання, взагалі тоді знімається провина з російського агресора, скасовується його відповідальність за руйнування, тортури та вбивства. А далі що? — Відкривається шлях до реабілітації рашизму і відбілювання пропутінського російського православ'я?

Є й такі служителі, які прагнуть проводити якісь паралелі між сучасними українцями за часу повномасштабного вторгнення Росії в Україну і стародавніми євреями, яких Бог за непослух покарав навалюю асирійців на Юдейське царство. Ототожнюючи російських окупантів з асирійцями, у такий спосіб російський народ перетворюють на таку собі біблійну «палицю гніву» Божого (Іс. 10:5), якою той тепер карає Україну, а звідси російсько-українська війна стає суто метафізичною проблемою.

Той, хто наважується нині стати «теологом після Бучі», мусить усвідомити, що це богослов'я буде суттєво відрізнятися від «теології після Освенцима» передусім тим, що та мала справу здебільшого «із критичною саморефлексією», яка, заглиблюючись у «безконечні пошуки власної провини у німецькості, європейськості, християнстві і ледь не в самому Богові», в остаточному рахунку стала для християнства «руйнівним явищем» (Загребельний, s.a.). Тому, аби не пустити розвиток «теології

після Бучі» шляхом «критичної саморефлексії», нині вже озвучується чи не провідне її дослідницьке завдання — встановити «зло, спричинене Іншим» (Загребельний, s.a.). Таким чином, зло у контексті російсько-української війни одразу виноситься за межі християнства, бо злочинцями визначаються зовнішні «інші», щоби ті, хто у власному сенсі не є (або їх не слід вважати) християнами.

Якщо так, тоді «теологія після Бучі» стане розв'язувати єдину проблему — зняти відповідальність за зло, не лише з Бога, а й із частини тих «інших», які були і є християнами, здебільшого вірянами московського православ'я. Отож уся провина за зло легко перекладається на абстрактну людину гріха, обумовлює існування зла її відступництвом і кидає клич до масового каяття всіх і вся — і жертв, і катів, — урівнюючи їх поміж собою і в такий спосіб демонструючи євангельську суть християнського всепрощення і порозуміння. Утім, за такої розкладки проблеми «теологія після Бучі» як така взагалі не потрібна, бо вона не з'ясує нічого нового.

Ми схильні вважати, що якщо «теологія після Бучі» буде рухатися коліями «теології після Освенцима», вона навряд чи потрібна, бо не встановить нічого нового, оскільки її мету (і сьогодні це вже видно з окремих заяв) буде становити не з'ясування перспектив повоєнного християнства в Україні, а пошук аргументів, якими можна було б звільнити Бога від відповідальності за «Бучу» і так уможливити спасіння самого християнства від ідейної кризи, в якій воно опинилось в Україні після 24 лютого 2022 року. Віроповчальної тези «Бог є Любов» тут недостатньо для ґрунтовної відповіді на питання «Де був Бог?» під час Бучанського геноциду та «Де він є?» у межах російсько-української війни? Зволікання з відповідями не прояснює «Бучі», а навпаки — ускладнює проблему.

Сучасне життя навряд чи слід осмислювати мірками життя Європи після Освенцима, бо, як колись підкреслив австрійський психіатр, психотерапевт і філософ єврейського походження Віктор Франкл (1905—1997), «у кожного часу свої неврози — і кожен час потребує своєї психіатрії» (Frankl, 1988: p. 152). Оскільки «невроз» після Освенцима не було належним чином вилікувано, це призвело до рецидиву — появи нового «Освенцима» — української Бучі. Тому, як зазначив німецький філософ Теодор Адорно (1903—1969), якщо «все політичне навчання» повоєнної Європи у XX столітті формувалося довкола ідеї про те, аби новий Освенцим не повторився (Адорно, 2019: с. 95), — а він таки повторився, — то, на нашу думку, все цивілізоване людство XXI століття мусить бути зосереджене на тому, щоби його «політичне навчання» запобігло виникненню десь у майбутньому подібних катастроф. Інакше кажучи, якщо впродовж другої половини XX століття уособленням рафінованого зла був Освенцим, то для людства XXI століття ним стала Буча.

Буксування «теології після Освенцима» призвело до того, що християнство, принаймні в українському його сегменті, виявилось неготовим віроповчально зреагувати на нову війну в Європі — російсько-українську, в перебігу якої постав новий Голокост — український. Тож склалося так, що після 24 лютого 2022 року українські віряни стали переїматися, по суті, тими самими питаннями, які порушувала «теологія після Освенцима» і які досі так і залишаються без належних відповідей. Якщо й заходитись започатковувати «теологію після Бучі», то за відповідну точку в її розвитку слід взяти напрацювання «теологів після Освенцима», бо саме від ґрунтовних відповідей на питання «Де був Бог?» під час Голокосту 1933—1945 років, «Чому допустив численні жертви?», «Чому не захистив?», прямо залежать відповіді на низку тих питань, які змушені будуть ставити майбутні «теологи після Бучі». І якщо християнство після II Світової війни ще якось змогло оминати ці питання, зігнорувати їх, то їхня нерозв'язаність, а то й свідоме замовчування після російсько-української війни цілком спроможні звести християнство в розряд неактуальних і непопулярних релігійних світоглядів.

ДЖЕРЕЛА

- Адорно, Т. (2019). Виховання після Аушвіца. *Філософія освіти. Philosophy of Education*, 2(25), 82—99. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2-4>
- Апокалипсис, Освенцим, отсутствие Бога. (s.a.). *Я-Тора*. Взято з: <https://ja-tora.com/арокалipsis-osvencim-otsutstvie-bog/>
- Беркович, Э. (s.a.). Вера после Катастрофы. *You-books.com*. Взято з: <https://www.you-books.com/book/E-Berkovich/Vera-posle-Katastrofy>
- Где был Бог во время Холокоста? (2016). *Jewish News*, 27 января. Взято з: <https://jewishnews.com.ua/community/gde-byil-bog-vo-vremya-holokosta>
- Давидюк, В. (2023). Зворотна сторона війни. *За віру євангельську*, 1(251), січень, 1, 5. Взято з: https://www.chve.org.ua/wp-content/uploads/2023/02/№1-251_WEB.pdf
- Духовні причини війни росії проти України. Від Андрія Первозванного до Володимира Великого. (2023). *За віру євангельську*, 8(258), серпень, 3, 5. Взято з: https://www.chve.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/№8-258_WEB.pdf
- Загребельний, І. (s.a.). Чи потрібна нам «нова теологія після Бучі». *Політична теологія*. Взято з: <https://politteo.online/materialy/chy-potribna-nam-nova-teologiya-pislya-buchi/>
- Калина, О. (2022). Чому Бог допустив війну в Україні? *Церква Дім Євангелія*, 26 серпня, п'ятниця. Взято з: <http://baptist.vn.ua/blog/item/14-chomu-v-ukraini-viina>
- Коваленко, Г. (2022). Буча: Де був Бог і чи є Він взагалі. *РІСУ — Релігійно-інформаційна служба України*, 04.04.2022. Взято з: https://risu.ua/bucha-de-buv-bog-i-chi-ye-vin-vzagali_n127979
- Лезов, С. (1990). Национальная идея и христианство. Опыт в двух частях: Христианство после Освенцима. *Октябрь*, 10, 148—160.
- Матвейчев, О. (2022). За что Украина наказывается Богом? *Livejournal*, 22 серпня. Взято з: <https://matveychev-oleg.livejournal.com/13840115.html>

- Наказ XXV Всемирного русского народного собора «Настоящее и будущее Русского мира». (2024). *Патриархия.ру*, 27 марта. Взято з: <http://www.patriarchia.ru/db/text/6116189.html>
- Суковатая, В. (2012). «Философия после Аушвица» и «этика после Холокоста»: рефлексии нацистского геноцида в западном и постсоветском сознании. У: *Матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд»* (21—22 листопада 2009 р., Вінниця) (с. 107—133). Київ: НОІД Ін-т досліджень війни, Голокосту та геноциду; Королівська академія мистецтв і наук Нідерландів; Український центр вивчення історії Голокосту.
- Суковата, В. (2010). «Філософія після Освенцима»: рефлексії військового насильства у західній і пострадянській свідомості. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 112—131.
- Чому Бог допустив Голокост? (s.a.). *Свідки Єгови*. Взято з: <https://www.jw.org/uk/біблійні-вчення/запитання/чому-бог-допустив-голокост/>
- Fackenheim, E. (1970). *God's Presence in History: Jewish Affirmations and Philosophical Reflections*. New York: New York University Press.
- Frankl, V.E. (1988). *Man's search for meaning*. Revised and Updated. New York: Washington Square Press.
- Katz, S.T. (1983). *Post-Holocaust Dialogues: Critical Studies in Modern Jewish Thought*. New York University Press. 416 p.
- Marquardt, F.-W. (1979). Christsein nach Auschwitz. *Freiburger Rundbrief. Beiträge zur christlich-jüdischen Begegnung*, XXXI(117/120), 87—94.
- Rubenstein, R.L. (1966). *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. The Bobbs-Merrill Company.
- Tillich, P. (1951). *Systematic Theology*. Vol. I. Chicago: The University of Chicago Press.

Одержано 12.01.2025

Прорецензовано 21.02.2025)

Підписано до друку 01.05.2025

REFERENCES

- Adorno, Th. (2019). Education after Auschwitz. [In Ukrainian]. *Philosophy of Education*, 2(25), 82—99. Retrieved from: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2-4> [=Адорно 2019].
- Apocalypse, Auschwitz, absence of God. (s.a.). [In Russian]. *Ja-Thora*. Retrieved from: <https://ja-tora.com/apokalipsis-osvencim-otsutstvie-bog/> [=Апокалипсис s.a.].
- Berkovitz, E. (s.a.). Faith after the Holocaust. [In Russian]. *You-books.com*. Retrieved from: <https://www.you-books.com/book/E-Berkovich/Vera-posle-Katastrofy> [=Беркович s.a.].
- Davydiuk, V. (2023). The other side of war. [In Ukrainian]. *Za Viru Yevanhelsku*, 1(251), January, 1, 5. Retrieved from: https://www.chve.org.ua/wp-content/uploads/2023/02/№1-251_WEB.pdf [=Давидюк 2023].
- Fackenheim Emile (1970). *God's Presence in History: Jewish Affirmations and Philosophical Reflections*. New York: New York University Press.
- Frankl, V.E. (1988). *Man's search for meaning*. Revised and Updated. New York: Washington Square Press.

- Kalyna, O. (2022). Why did God allow war in Ukraine? [In Ukrainian]. *Tserkva Dim Yevahelia*, 26 August, Friday. Retrieved from: <http://baptist.vn.ua/blog/item/14-chomu-ukraini-viina> [=Калина 2022].
- Katz, S.T. (1983). *Post-Holocaust Dialogues: Critical Studies in Modern Jewish Thought*. New York University Press.
- Kovalenko, H. (2022). Bucha: Where was God and whether He exists at all? [In Ukrainian]. *RISU — Religious Information Service of Ukraine*, 04.04.2022. Retrieved from: https://risu.ua/bucha-de-buv-bog-i-chi-ye-vin-vzagali_n127979 [=Коваленко 2022].
- Lezov, S. (1990). National idea and Christianity. Experience in two parts: Christianity after Auschwitz. [In Russian]. *Oktiabr'*, 10, 148—160. [=Лезов 1990].
- Marquardt, F.-W. (1979). Christsein nach Auschwitz. *Freiburger Rundbrief. Beiträge zur christlich-jüdischen Begegnung*, XXXI(117—120), 87—94.
- Matveichev, O. (2022). What is Ukraine punished by God for?. [In Russian]. *Livejournal*, August 22. Retrieved from: <https://matveychev-oleg.livejournal.com/13840115.html> [=Матвейчев 2022].
- Order of the XXV World Russian People's Council «The Present and Future of the Russian World». (2024). [In Russian]. *Patriarchate.ru*, March 27. Retrieved from: <http://www.patriarchia.ru/db/text/6116189.html> [=Наказ XXV 2024].
- Rubenstein, R.L. (1966). *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. The Bobbs-Merrill Company.
- Spiritual causes of Russia's war against Ukraine. From Andrew the First-Called to Volodymyr the Great. (2023). [In Ukrainian]. *Za Viru Yevanhelsku*, 8(258), August, 3, 5. Retrieved from: https://www.chve.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/N8-258_WEB.pdf [=Духовні причини війни 2023].
- Sukovata, V. (2010). “Philosophy after Auschwitz»: reflexions of war violence in Western and post-Soviet consciousness. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 112—131. [=Суковата 2010].
- Sukovataya, V. (2012). «Philosophy after Auschwitz» and «ethics after the Holocaust»: reflections of the Nazi genocide in the Western and post-Soviet consciousness. [In Russian]. In: *Materials of the International Conference “Crimes of Totalitarian Regimes in Ukraine: Scientific and Educational Perspectives”* (November 21—22, 2009, Vinnytsia) (cc. 107—133). Kyiv: NIOD Institute for War, Holocaust and Genocide Studies; Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences; Ukrainian Center for Holocaust History Studies. [=Суковатая 2012].
- Tillich, P. (1951). *Systematic Theology*. Vol. I. Chicago: The University of Chicago Press.
- Where was God during the Holocaust? (2016). [In Russian]. *Jewish News*, 27 January. Retrieved from: <https://jewishnews.com.ua/community/gde-byil-bog-vo-vremya-xolokosta> [=Где был Бог 2016].
- Why did God allow the Holocaust? (s.a.). [In Ukrainian]. *Svidki Yehovy*. Retrieved from: <https://www.jw.org/uk/біблійні-вчення/запитання/чому-бог-допустив-голокоств/> [=Чому Бог допустив s.a.].
- Zahrebelnyi, I. (s.a.). Do we need a “new theology after Bucha”. [In Ukrainian]. *Politychna Teolohia*. Retrieved from: <https://politteo.online/materialy/chy-potribna-nam-nova-teologiya-pislya-buchi/> [=Загребельний s.a.].

Received 12.01.2025

Reviewed 21.02.2025

Signed for printing 1.05.2025

Pavlo PAVLENKO,

Doctor of Science in Philosophy,

Associate professor,

Leading Research Fellow at the Department of Religious Studies,

H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine,

4, Triokhsviatytska St., Kyiv, 01001

pavpavua@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3688-6440>

“THEOLOGY AFTER...” OR CHRISTIANITY
IN A WORLD OF UNREFUTED CLAIMS
Strokes to “theology after Bucha”

Today, Ukrainian churches began to consider the possibility of «theology after Bucha», asking practically the same questions that Christians and Jews were concerned with after World War II. As then the main question was «Where was God at Auschwitz?» Now the question is where Biblical God was during Bucha genocide, and in a broader context, where God is with His love and mercy in Ukraine after February 24, 2022. The article is nearly the first scientific research of the faith-based component in Ukrainian academic religious studies during the ongoing Russo-Ukrainian war. The subject of the article is relatively new research area for Ukrainian scientists, since «theology after Bucha» is, so to speak, a working concept, one of the possible names for the theological direction inherent in post-war Christianity in Ukraine. The author examines the conditions for the foundation of a new theological system in the realm of Ukrainian Christianity after the victory over rushism, following the example of the theology after the Holocaust/Shoa in Western Christianity after WWII. The article analyses a number of caveats that, if not addressed today, could make the constructive development of the abovementioned theology impossible. The author predicts possible parallels between «theology after Auschwitz» and the future «theology after Bucha». In fact, “theology after Auschwitz» did not radically affect Western, primarily European Christianity after 1945 because it did not provide unambiguous answers to a range of urgent essential questions related to the existence of a believer in the world recovering from the great war. So, with a considerable degree of probability (already evident from the remarks of individual representatives of different religious denominations) there is concern that «theology after Bucha» may fail practically at its beginnings, becoming a «pure theory», having no chances to be applied at the all-Christian level. It is partially clear today that an attempt would be made to launch «theology after Bucha» exactly along the ideological tracks of «theology after Auschwitz», that is, to direct it exclusively to the search for the arguments shifting the burden of responsibility for «Bucha» away from God and thereby possibly save Christianity from the ideological crisis it experienced in Ukraine after February 24, 2022. The author concludes that if «theology after Bucha» really begins to move along the similar ideological fairway like «theology after Auschwitz», the post-war Christianity in Ukraine will face a disappointing perspective to lose social relevance and, as a result, will be radically reduced to ritualism.

Keywords: *Christianity, Judaism, Bible, theology after Auschwitz, theology after Bucha, Holocaust, genocide, Russo-Ukrainian war.*